

Bakı nefti və azərbaycanlıların

Qərbi Azərbaycan ərazisindən deportasiyası tarixi

(*əvvəli 3 dekabr tarixli sayımızda*)

1947-ci il dekabrın 23-də İ.Stalin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 sayılı qərarını imzalayır. Bu qərarın imzalanmasına qədər mərkəzi hökumət daxilində mürəkkəb proseslər cərəyan etməyə başlayır. Ermənistan SSR rəhbəri Q.Arutunov təcili olaraq təxirəsalınmaz məsələlərin həlli üçün Moskvaya İ.Stalinin yanına çağırılır. 3 dekabr 1947-ci il tarixdə M.C.Bağırov azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürülməsinə razılıq verməyə məcbur edilir. Bundan sonra SSRİ Nazirlər Soveti 10 dekabr 1947-ci il tarixində ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsi işinin davam etdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. 4 gün sonra Azərbaycan SSR rəhbəri M.C.Bağırov 4,5 ay müddətinə "məzuniyyətə" göndərilir. Bütün bunlardan sonra yuxarıda adıçəkilən qərar qəbul edilir. Lakin bu qərarın qəbul edilməsinə qədər diqqəti cəlb edən bir sıra hadisələr baş verir. Belə ki, 1948-ci il martın 3-də M.C.Bağırovun və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevin Azərbaycan SSR rayon partiya komitələrinin katiblərinə və rayon İK-nin sədrinə vurduqları teleqramlarda Ermənistan SSR-dən və ilk növbədə, İrəvan şəhərindən 1947-ci ilin dekabr və 1948-ci ilin yanvar-fevral aylarında 200-ə qədər ailənin qanunsuz olaraq Gəncə şəhəri və ətraf ərazilərə köçürülməsi barədə məlumatların verilməsi tələb olunur və bu işin yoxlanılması Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə Şöbəsinin rəisi N.A.Brutens tapşırılır. N.A.Brutens Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə tam məxfi qrifi ilə ünvanladığı məlumatda (sənəd №10) Gəncə (o zaman Kirovabad) şəhər soveti sədrinin müavini Abdullayev və şəhərin Nizami Rayonu İcraiyyə

Komitəsinin sədri Namazovla keçirdiyi görüşlərdən bəhs edir, lakin qanunsuz köçürülənlərin sayının bilinmədiyini göstərir.

Məlumatda qeyd olunur ki, köçüb gələnlər Gəncə şəhəri yaxınlığında saldıqları Yeni İrəvan qəsəbəsində yaşayırlar. Köçüb gələn 200 ailədən 50 ailə Gəncə şəhərində, qalanları isə Qazax, Ağstafa, Şəmkir və Gədəbəy rayonları ərazilərində məskunlaşmışlar. Verilən məlumatda İrəvan şəhərindən köçən 50 ailənin Gəncə şəhərində məskunlaşması qeyd edilməklə bərabər, onların əksəriyyətinin İrəvanda Ticarət Nazirliyi və İctimai işə obyektlərində çalışdıqları üçün burada onların çoxunun işsiz qaldıqları göstərilir. Təkcə bu fakt 1945-1946-cı illərdə Ermənistan SSR rəhbərliyinin və erməni - Qriqor-yan kilsəsinin İrəvan şəhəri və ətraf rayonlarda yaşayan yerli azərbaycanlı əhali üçün dözülməz şərait yaratdıqlarını təsdiq edir. Elə bu səbəbdən də yerli azərbaycanlı əhali öz doğma torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Bütün bu vəziyyətdən İ.Stalinin xəbəri var idi və 1948-ci il martın 10-da o, SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" 754 sayılı ikinci qərar qəbul etdi. Bu qərarlar daşnak ruhlu Ermənistan SSR rəhbərlərinə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini açıq-aşkar dövlət səviyyəsində həyata keçirmələri üçün hüquqi əsas verdi. 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarla göstərilirdi ki, "kənüllülük prinsipi" əsasında Ermənistan SSR-dən 1948-1950-ci illərdə 100 min azərbaycanlı köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi, milliyyətə erməni olan N.A.Brutens vəzifəsindən azad edilir və onun yerinə N.D.Allah-

verdiyev təyin edilir. N.D.Allah-verdiyevin 4 iyun 1951-ci il 239 sayılı Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə göndərdiyi "Ermənistan SSR-nin dağlıq bölgələrindən köçürülmüş 215 ailənin məskunlaşma yerində iqlim şəraitinə uyğunlaşmayaraq geri, əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaları haqqında arayış"da Ermənistan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Xalq Təsərrüfatının Qeydiyyatı İdarəsinin məlumatlarına istinadən köçürülmə prosesində, yeni 1948-ci ilədək Ermənistan SSR-də 25 min azərbaycanlı ailəsinin - təxminən 110 000 nəfərin yaşadığı göstərilir ki, onlardan da 9000 ailə - təxminən 35 000 nəfər düzən ərazilərdə, qalan 75 min nəfər yeni 16 000 ailə isə yüksək dağlıq ərazilərdə yaşayırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrə aid rəsmi dövlət sənədlərində Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların ümumi sayı ilə bağlı rəqəmlər fərqliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, köçürmə prosesinin əvvəlini əks etdirən iki sənəddə "Xaricdən gələcək ermənilərin torpaq və yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi üçün 130 min azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in pambıqçılıq rayonlarına köçürülməsinə icazə verilməsi barədə Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR RK(b)P MK birinci katibləri M.C.Bağırov və Q.A.Arutunovun 3 dekabr tarixli məktubunda Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların sayı 130 min nəfər göstərildiyi halda, 1951-ci il 4 iyun tarixinə aid 239 sayılı sənəddə isə onların sayının 110 000 nəfər olduğu göstərilmişdi. Bu qeyri-dəqiqlik belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, Ermənistan SSR rəhbərliyi bu respublikada yaşayan yerli azərbaycanlı əhalinin sayını qəsdən saxtalaşdırmışdı.

Bu qərarların qəbul edilməsi ilə yerli azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən köçürülüb Azərbaycan SSR ərazisində yerləşdirilməsi probleminin bütün ağırlığı Azərbaycan hökumətinin üzünə qoyulmuşdu. Köçürülmə prosesini sürət-

ləndirmək məqsədilə Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər sovetinin sədri T.İ.Quliyev və Azərbaycan KP MK katibi H.Ə.Seyidov M.C.Bağırova 18 mart 1948-ci il tarixdə (sənəd №1) "Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürmə şöbəsi"nin yenidən qurularaq, onun bazasında Köçürmə İdarəsinin yaradılması və bu idarənin Ermənistan SSR-də müvəqqəti nümayəndəliyinin təşkil edilməsi haqqında" yazılı məlumat təqdim olunur və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürmə məsələləri üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi M.N.Məmmədov təyin edilir. Bundan sonra azərbaycanlı əhalinin köçürülməyə razılıq vermələri üçün Azərbaycan SSR-dən elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərindən ibarət təbliğat briqadaları Ermənistan SSR-in azərbaycanlıları yaşayan rayonlara göndərilir. Lakin görülmə tədbirlərə baxmayaraq, Ermənistan SSR-in bütün rayonlarında azərbaycanlılar bu zorakı köçürülmə aksiyasına etirazlarını müxtəlif formalarda bildirmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzi hökumətin bu ədalət-siz qərarına yazılı şəkildə ilk etiraz edən Zəngəzurun Mehri rayonunun Nüvədi kəndinin əhalisi olmuşdur. 1948-ci il aprelin 23-də Nüvədi kəndinin əhalisi adından ("Qırmızı sərhəd kolxozu") İ.V.Stalinə ünvanlanan məktubda bu kəndin 1920-ci ildən Azərbaycan SSR-in tərkibində olduğu göstərilir və qeyd olunur ki, bu kəndin ərazisi yenidən Azərbaycan SSR Zəngilan rayonu tərkibinə qaytarılsa, daha ədalətli olar. Məktubun sonunda ədalətli bir qərarın qəbul ediləcəyinə ümid ifadə olunur (sənəd №52). Əslində mərkəzi hökumət nümayəndələri və Ermənistan SSR rəhbərliyi heç bir müqavimətin və ya etirazın olmayacağına ümid bəsləyirdilər. Lakin onlar yanılmışdılar. Bu fikri təsdiq edən belə sənədlərdən biri də Azərbaycan Respublikası Milli İdarəsinin Dövlət Arxivinin 411-ci fondunda saxlanılır. Ermənistan SSR-

in daxili işlər naziri, general-mayor Xoren Qriqoryanın (*bu həmin Xoren Qriqoryan idi ki, 30-cu illərdə Azərbaycan SSR XDİK-nın müavini işləyərək minlərlə azərbaycanlının gühahsız yerə həbs olunmasına, sürgün edilməsinə və güllələnməsinə bəis olduğunu öz əna-sına yazdığı məktubda etiraf etmişdi - C.B.*) 1948-ci il mayın 3-də Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırova ünvanlandığı və "tam məxfi" qrifi altında uzun müddət gizli saxlanılan 11 səhifəlik arayışda köçürülməsi nəzərdə tutulan azərbaycanlı əhalinin əhvali-ruhiyyəsi öz əksini tapıb. Arayışın giriş hissəsində göstərilir ki, "düşmən ünsürlər" bu köçürülməni SSRİ ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında müharibə olacağı təqdirdə, azərbaycanlılara etimad göstərilməməsinin təzahürü kimi qiymətləndirirlər. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, əgər Türkiyə NATO-ya üzv qəbul edilməsəydi və ABŞ-la strateji müttəfiqlik haqqında sənəd imzalamasaydı, SSRİ hökuməti Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlayacaqdı. Həmin arayışın sonunda millətçi əhvali-ruhiyyəli ermənilərin də fikirləri yer alıb. Məktubun sonunda Azərbaycan SSR və Türkiyə Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkar mövqe tutan ermənilərin fikirlərinin qeyd edilməsi ona işarə idi ki, Ermənistan SSR-də ermənilərlə azərbaycanlılar bir yerdə yaşaya bilməzlər, ona görə də azərbaycanlıların köçürülməsi məsləhətdir. Məsələn, arayışda Ermənistan SSR Sosial Təminat Nazirliyinin tədris kombinatının texnologiya müəllimi Minas Arakelyanın dediklərindən sitat gətirilir: "...Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürüləcəkləri məsələsi şübhə doğurmur. İlk növbədə,

Araz və Yuxarı Arpaçay çaylarının sahillərində yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək. Sonra İrəvan şəhərindən azərbaycanlılar köçürüləcək. İkinci olaraq, sərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlılardan qurtulmaq tamamilə anlaşılandır, belə ki, onlar tez-tez dövlət sərhədini pozurlar. Türkiyə isə onlardan özü üçün casus yuvaları yaradır". İrəvan sakini Yervand Mesropyan qonşusu ilə söhbətində: "azərbaycanlıları nəinki Ermənistandan, həmçinin Naxçıvandan da köçürmək, sonra isə bu ərazini Ermənistanla birləşdirmək lazımdır" - demişdir. Bundan sonra bu istiqamətdə real addımlar atan Ermənistan SSR rəhbərliyi 1948-ci ildə təkcə İrəvan şəhərindən və Spandaryan, Stalin, Kirov, Molotov rayonlarından ümumilikdə 437 təsərrüfatın köçürülməsinə və 1886 nəfərin deportasiyasına nail olmuşdu. Deportasiya olunanlar içərisində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun 45 nəfər üzvü və Azərbaycan Pedaqoji Məktəbinin 83

nəfər heyəti var idi. Pedaqoji İnstitut Bakı şəhərinə, Pedaqoji Məktəb isə Göygöl rayonuna köçürüldü. İrəvan şəhəri və rayonlarından köçürülən azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Bakı, Gəncə, Daşkəsən, Naxçıvan şəhərlərində, Göygöl, Şəmkir, Beyləqan və Quba rayonları ərazilərində yerləşdirilmişdi. Fransadan gələn, vaxtilə daşnak ordusunda dəstə başçısı olmuş və Kirovada (1936-cı ilədək *Böyük Qarakilsə - C.B.*) yaşayan Sumbat adlı erməni deyirmiş: "Vaxtilə daşnaklar Naxçıvan MSSR-in Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsinə qoy-salar da, buna nail ola bilməmişdilər. İndi isə bu məsələni qoymaq vaxtdır, beləliklə, Ermənistanın torpaqlarını genişləndirmək olar".

(*davamı növbəti saylarımızda*)

Cəbi BƏHRAMOV,
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutunun
Qərbi Azərbaycan tarixi şöbəsinin
müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent.

